

Салқынбай А.Б.,
Иманқұлова С.М.

**Филологиялық білім сапасы:
болашаққа жаңа бағдар**

Мақалада сөз қадірі, сөз киесі, аталы сөз айту – көп сөйлемей, дөп сөйлеу; сөздің байыбын танып, байламды жеткізудегі шеберлік пен шешендіктің синкреттілігі, яғни, сөзді бағалау концептісі талданады. Сөз мен ойдың жұбы жазылмай, бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі жымдасып жатқаны мысалдармен дәйектеледі.

Бүгінгі қазақ тіл білімі тілдік бірліктердің фонетикалық, лексикологиялық және грамматикалық құрылымын синхрониялы және диахрониялы негізде жүйеледі. Ендігі бағдар Сөздің лебіндегі мағынасы мен мәнін зерделеу. Ғылыми білімінің дамуы тіл ғылымының жағдайымен, дамуымен тығыз байланысты, өйткені ғылыми білім Сөзбен жеткізіледі, айтылады, дәлелденеді. Тіл – әлемді танудың белгілі бір дәрежедегі көрінісі ғана емес, оның құралы да.

Осы ретте бүгінгі оқыту жүйесіне – тілдік тұлғаларды бөліп, жіктеп оқытудан гөрі, лебіндегі тілдік тұлғалардың мағынасын, мәнін, танымдық ерекшелігін, ұлттық таным мен ұлттық болмыс қалыптастырған ішкі уәжін терең таныстырудың, оқытудың маңызы ерекше болғандықтан, оқытудың жаңа жүйесіне сәйкес жаңа негізгі курстар мен элективті курстар қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті ғылыми-әдістемелік мәселесінің бірі екендігі нақтыланады.

Түйін сөздер: сөз, бағалау концепті, лебіндегі мән, мағына, қазіргі оқыту жүйесі.

Salkinbay A.B., Imankulova S.M.

**Quality philological education:
a new direction to the future**

The article considers the problem of the essence and importance of the word syncretism speech and oratory skill, in a word, value questions of the words and speech. The relationship of language and thought, mutual leakage of one of the other were the subject of this article.

In this regard, important issues of modern educational process is not so much a problem of delimitation of the language person as consideration of questions of internal nature of the formation of national consciousness, national picture, the essence of language and cognitive features of personality in communication. The article indicates that due to the new system, the formation of new basic training and elective courses, which is one of the most important scientific and methodological problems of our day.

Key words: the word, the concept of evaluation, an expression of value, the meaning, modern system of education.

Салқынбай А.Б.,
Иманқұлова С.М.

**Качество филологического
образования:
новое направление в будущее**

В статье анализируются проблемы значимости слова, синкретизма речевого мастерства и ораторского искусства. Взаимосвязь языка и мышления явилась предметом рассмотрения в данной статье.

В связи с этим важными вопросами современного учебного процесса являются не столько проблемы специфики языка, сколько вопросы рассмотрения внутреннего характера формирования национального сознания, познавательных особенностей личности в общении. В статье указывается, что в связи с новой системой обучения формируются новые основные и элективные курсы, что является одной из важных научно-методических проблем наших дней.

Ключевые слова: слово, концепт оценки, суть выражения, значение, современная система обучения.

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ
БІЛІМ САПАСЫ:
БОЛАШАҚҚА
ЖАҢА БАҒДАР**

Адам баласының ғұмыры сөзбен өріледі, өмір бойы сөйлейді, ойын сөзбен жеткізеді.

Кейде дыбысын шығармай-ақ, үнсіз армандайды, қиялдайды, ойланады, толғанады, өзімен өзі сырласады, жүрек үнін тыңдайды, толқиды... тыңдайды, оқиды, қызмет істейді, жазады, тыңдатады, оқытады, жазғызады. Қалай болғанда да, әртүрлі жолдармен сөйлеседі. Сөзсіз адамның күні бар ма?! Сөйлеу соншалықты табиғи әрі «тегін» болғандықтан, оны бірде бағалаймыз, көбіне бағаламаймыз. «Ауыз өзімдікі» болған соң деп, сөзді қойырпақтап, «дөп тигізбей», дүмбілездеп, кейде «Бөтен сөзбен былғанса, сөз арасы, ол – ақынның білімсіз бишарасы» (Абай) болатынымыз да жасырын емес. Алла адам баласына тілді берген соң, кім қалай сөйлейді, өз еркінде. Дүниенің бәрі сатылып, құны белгіленіп қойған бұл заманда, сөз құнсыз болып қалды, содан ба, «Сөзге сену» деген күн тәртібінен түскелі қашан. Бір ауыз сөзден бір жапырақ қағаз сенімді болып, ата дәстүрінен келе жатқан «сөз беру», «серт беру» деген ұғымдар ескінің көзіндей болып, кейде көшке ілескен тайлақтай күйкі күйге түсіп, анда-санда ғана жайсандардың аузында қылаң береді. «Айтқан сөзден таймау», «сөз беру», «серттен таймау», «сөзбен ойнамау», «жалған сөйлем» деген заңмен әдіптелмеген. «Сөзбен тас жарғызған, тас жарғызбаса да бас жарғызған» баяғы әдет заңының сиясы кеуіп құрғаған, ұмытылған, ал жаңа заманның өз әдеті мен әдебі бар. Мұнда бұрыс сөзге сот жоқ, сот болмаса тыю жоқ, содан да сөзден, сөздің киесінен қорқу ұмытылып барады. Осылайша сөзден қадір қашып, реңі тотығып, сұлулығы өзіне сор болып, киесі кетіп барады, ағайын. «Қазақ тілінде ойды нақты жеткізе алмайсың, көп сөз қажет, толған метафора мен фраза, орыс тілімен бір сөзбен жеткізетін ойды, қазақша он сөзбен жеткізу керек болады» дегенді естіп, кейде «кінәлідей» болып жүретініміз тағы да рас.

Қалай десек те, табиғатпен бірге берілген, әлімсақтан бері бірге жасасып келе жатқан Сөзсіз адам баласының күні жоқ. Адам баласын өзге жаратылыстан ерекшелендіретін – тілі, бұл да қарапайым ақиқат. В. фон Гумбольдт тек сөйлейтін адам ғана шын адам деген екен. Ұлы Абай:

Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.

Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма, –

дейді [1, Абай. «Ғылым таппай мақтанба», 32-бет].

Сөз қадірі! Сөз киесі! Мен сенен қорқамын! Жан-жағымның бәрі бұрынғыша сөйлеп тұр. Жандысы да, жансызы да. Жоқ, олар сөйлеп тұрған жоқ. Менің ойым арқылы оларға берілген атаулар сөйлеп тұр. Көзіңіз кез келген затқа немесе құбылысқа түссінші, оның атауы бар. Соның барлығы қалай келді? Кім атау берді? Кім ерінбей жалықпай бүкіл қимыл мен қозғалысқа, зат пен белгіге, әрекет пен іске, сан мен сапаға атау берген? Бір сәт айналаға қарап, көзің түскен нәрсені атауымен атап, танып, түсініп, атаудың уәжділігін, негізділігін, айғақтылығын түйсініп, сүйсінесің, қанағаттанасың. Бабалық танымның тереңдігін танып, рахат күй кешесің! Тіл деген құдіреттің күші қайда деп ойлануға талаптанысың. Кез келген тіл үшін атау – мәнді. Ғылыми зерттеулерден білетініміздей, тіл – ойдың негізгі көрінісі. Тіл – ойдың көрінісі ғана ма? Әлде тіл арқылы ойлау деген дұрыс па? Жүсіпбек Аймауытов: «Сөз – ойдың айнасы, Ойсыз сөз – сөз болмайды, Ой жетілу мен тіл жетілу қатар жүреді» дейді [2, 305-бет]. Сөз мен ойдың жұбы жазылмайды, бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі жымдасып жатқан болар! Бұл «лям-мим» мен үшін!

Тіл, ең алдымен, сөйлеудің қамбасы. Мәнге айналған дыбыстар жүйесі мазмұнды белгілейді де, СӨЗ жүйесін құрайды. Сөз қарым-қатынас құралы ретінде адамдар арасындағы сөйлеуде өзінің басты қызметін атқарып, лебіз жасайды. Лебіз ауызша да, жазбаша да болады. Лебіз – адамдардың бір-біріне айтатын сүйініші мен күйініші, сезімі мен сағынышы, күнделікті беретін хабары, өткен күннен белгі беретін әпсанасы, кешегінің тарихы мен бүгінгінің берекелі болмысын жеткізер сыры. Лебіз – екі кісінің әңгімесі, ол ана мен баланың сезімі, сұлудың сәлемі, қос ғашықтың сағынышты жан сыры, адамдардың туған елге, жерге деген ыстық махаббаты, жазушының жүрегін жарып шығар болашаққа айтары, болмыстың заңдылығын таныған ғалымның хаты. Қазақта «аталы сөз айту» деген терең ұғым бар. Мәнісі терең, ой астары қалың! «Сөз атасы – мақал» деп таныған елдің танымдық болмысы. Сірә, мақалда белгілі оқиғаның желісі бар, оның айтылуы жай шыға қалған емес, белгілі іске, амалға байланысты себепті, негізді жасалған. Яки, әр мақалдың шығу мотиві, уәжі бар. Аталы сөз айту – көп сөйлемей, дөп сөйлеу;

сөздің байыбын танып, байламды жеткізудегі шеберлік пен шешендіктің синкреттілігі. Аталы сөз айтудың нәтижесі – халық қабылдап, айта жүрер, лебізде жиі пайдаланып, бағаланып, болашақ игілігіне ұсынылған мақал шығару. Алғашында пәленше айтыпты, түгенше солай депті делінгенімен, келе-келе «пәленшенің» аты ұмытылып, «халық» игілігіне ұласады. Ел қабылдаған аталы сөз ел игілігіне айналады да, әуелгі уәжі де есте қалмай, сәйкес амал-әрекетке қатысты айтылып, жиі қолданыс нәтижесінде мақалға айналады. Кейінгі жазу заманы келгенде данышпандар айтқан аталы сөздің кестесі бұзылмай, өз атымен аталуы тек мақалдың санына қосылмай, авторы бар нақыл сөз болып санатты көбейтіп, ұлттық дүниетанымның заңды жалғасын танытты.

Сөз айтылады. Ойды, сезімді жеткізеді. Сөзде кісінің ішкі болмысы жатады, жоғарыдағы Абай данышпанның «Сөзіне қарай кісіні ал, Кісіге қарап сөз алма» дегенінің әуелгі уәжі – осы. Кісі сыртын жылтыратып алуы мүмкін, алайда, сөзі арқылы оның кім, қандай жан екенін сөйлеу барысында аңғару, білу аса қиын шаруа емес. Сөз бен ой арасындағы байланыстың бір қыры да осында болар, сөйлеу барысындағы сөз қолданысы, тіркестері, тіпті жеке сөздерді қолдануы кісінің сана деңгейін, ішкі болмысын, білім мен білік деңгейін танудың басты құралы деуге болады. Сөйлеудегі лебіз кісінің ішкі сырын ашады, танытады, бағалатады. Тағы да Ж Аймауытов: «Тіл – ішкі сырды сыртқа шығаратын құрал. Әр заманда тіл ішкі сырды әртүрлі шығаратын болған» деп жазады [2, 305-бет].

Сөз жүйесін әдіптеп, тәртіптеп, тіл ғылымын жасадық. Кеңестік формальды грамматикалық теорияға салып, тілді абстракттілі грамматикалық жүйе ретінде қабылдап, оны қазіргі оқулықтарымыздағы сияқты топтап, таптастырып, есімі мен етістігіне бөліп, атауыш сөздері мен көмекші сөздеріне ажыратып, жанында жүретін грамматикалық көрсеткіштері саналатын жалғаулары мен жұрнақтарын бөліп алып, оларды тағы да іштей жіктеп, сөз тіркестері мен күрделі сөздерді де бөлек бөліп, сөйлемді мүшелеп қойдық.

Мықты.

Тұтасқан теория жасалды.

Ғалымдарымыз бар.

Алайда, бұдан СӨЗДІҢ қуаты да, қасиеті де көрінбейді. Сөз сөйлемейді. Қазіргі қазақ тілі оқулықтармен оқыған баланың тілі шорқақ, ойы орамсыз, сөзі күрмеліп, ойын нақты жеткізе алмай, бөгеле береді. Шешендік өнермен мектепте танысып, қисынының қиюын кел-

тіргенімен, сөйлеудің нақышы, ішкі шешендік айшығы келмейді. Байқап қараңызшы, қазақ тілі оқулықтарында бөлуден, ажыратудан басқа біз не жасадық? Дыбыстарды бөлдік, оның ішінде дауыстыны алтыға, дауыссызды алдымен үшке, кейін тоғызға бөлдік; сөздерді тоғыз, кейін он сөз табына бөлдік, сөз тіркестерін беске, сөйлемді сөйлем мүшелеріне т.б. бөлдік, бөлдік, бөлдік, осылай жалғаса береді. Бұл құрылымдық грамматиканың жемісі. Керек пе? Керек. Оған сөз жоқ. Тілдік құрылымды жүйеледік. Қыздың жиған жүгіндей етіп, бөліп-бөліп жинадық, көз алдымызда тұр. Бірақ бұл грамматикалық құрылымда эмоциялық күш, қуат, сезім жоқ. Еш ақпарат бере алмайды. Ол сөйлемейді, сөйлей алмайды, сондықтан сөйлете алмайды. Өйткені олар бөлек-бөлек тұр ғой. Осы жүйемен студенттерді оқытып келе жатырмыз да, біздің түлектер шешен сөйлемейді (табиғи дарындыларды қоспағанда!), олар лебізде мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді, тұрақты тіркесті қоспайды дейміз. Ал мақал-мәтел ше? Оларды да үйретеміз. Бірақ бөліп-бөліп, бөліп. Мақал-мәтелді жаттатамыз, мектепте, үйде, университетте. Бірақ сөйлете алмаймыз.

Бұл ғылыми қате көзқарастың көрінісі ме?... Мүмкін.

Неміс лингвисті Август Шлейхер (1821-1868) «тіл – тірі организм» деп атап, оны биологиялық құбылыстардың қатарына жатқызып, тіл ғылымын жаратылыс тану ғылымдарының қатарына қосты деп, кеңестік салтпен оны сынадық, қате түсінік деп қабылдадық, сөйтіп тіл білімін қоғамдық ғылымдар қатарына қосып қойдық. Мәселе бұл жерде тіл ғылымының қай ғылым саласына жатуында емес, (Оны Әл-Фараби бабам ғылымдар жүйесінде логиканың алдына бірінші орынға қойған, одан асып жүйе жасаған ғалым аз), мәселе СӨЗ-дің құрылыс ішінде қамалып оқытылуы мен оны он-он бес жыл оқып-біліп шыққан ұрпақтың сауатсыздығында, әдеби тілде көсіліп сөйлей алмағанында, сөйлете алмағанымызда.

НЕГЕ?

Себебі сөз өзінің басты қасиеті, күші саналатын ЛЕБІЗДЕН бөлініп қалды. Тілді құрылымдарға жіктеу арқылы, оны пропозициядан бөліп алдық. Яғни, мағына арқылы берілетін МӘН ескерілмеді. Сөздің басты қызметі – лебізде ақпарат беру, ақпараттың ішкі мәнін түсіну десек, оларды бөліп, жіктеп емес, керісінше, сөздер мен сөзтұлғалардың басын қосып, лебіздегі МӘН-ін үйрету қажет еді. Қазіргі ағылшын тілі грамматикалық құрылымды оқытпай-ақ, яғни зат есім,

етістікке, жалғау мен жұрнаққа бөлмей, ЛЕБІЗ-ДЕГІ МӘН-ді оқытып, дүниенің бәріне таратылып отыр. Август Шлейхер айтқандай, тірі тілді бөлмей, тірі тілді сол қалпында бағалай оқыту арқылы жетістікке жеткен.

А. Шлейхер ғылыми зерттеулерінде В. фон Гумбольдт тұжырымдамаларының негізінде салыстырмалы-тарихи әдісті тереңдетіп (кейін басқаша бағыт ұстағанымен), реконструкциялық әдісті жасап, компаративистиканың негізін қалаушылардың бірі болды. Тілді тірі организм ретінде бағалаудың әсерінен биологиядан көптеген терім сөздерді қабылдап енгізді. Мәселен қазіргі таңда жалпы тіл білімінде қолданылатын «организм», *тіл – тірі организм, тілдер семьясы, тілдер туыстығы, тілдік бұтақтар, генеалогиялық тіл жүйесі, генеалогиялық шежіре (древно)* сынды терімсөздер А. Шлейхердікі. Ғалым тілдің даму жолын, тілдік топтардың бөлінісінен, жіктелісінен деп есептеп, үндіеуропалық тілдердің бір ғана ататілден тарайтынына сенімді болған. Үнді еуропалық ататіл ұғымын бірінші рет нақтылаған ғалым да осы Шлейхер.

Тілдің жанды құбылыс екені қазіргі тіл ғылымында да жоққа шығарылған жоқ, ғылыми тұрғыдан мойындалған дүние. Тіл лебізде (сөйлеуде) өмір сүреді, лебізде дамиды. Оның мағыналық дамуы, құбылуы, құлпыруы, сол арқылы эмоциялық-экспрессиялық, танымдық-тағылымдық мән иеленуі тек лебіз ішінде. Тіл лебіз арқылы ғана өмір сүреді. Күнделікті әлеуметтік өмірдегі қолданыс аясы кеңіген сайын ұлттық тіл нақты әлем бейнесін танытудағы маңызын шыңдап, жетіліп, әр сөздің мәні мен мағынасы арта түседі.

Әдеби тіл, сөйлеу тілі, жазба тіл деп бөлеміз, бұл да дұрыс! Өзіндік ерекшелігі бар, тұлғалық жағынан да, ұғымды таңбалап, ойды бейнелеу жағынан да, тілдік-грамматикалық және экспрессия-эмоциялық сипаты жағынан да бір-бірінен ерекшеленеді. Бұл бөлініс ойлау жүйесінің ерекшелігімен, астасып жатады. Тілдегі лексикологиялық, семантикалық, синтаксистік ерекшеліктер арқылы көрінетін мұндай жіктелістің орын алуы тілдің, лебіздің дамуымен, жоғары деңгейде әдеби тіл жасауға ұмтылысымен тығыз байланысты. Сөз қолданысындағы өзгерістердің өзі де ұшан-теңіз. Бір грамматикалық құрылымға, бір семантикалық жүйеге негізделген лебіздің өзінде сөйлеушінің білімі мен білігіне, мамандығына байланысты алуан түрлі өзгешеліктер болатыны анық. Мәселен, мамандығына сай қолданылатын термин сөздерді ескермегеннің өзінде, дәрігердің сөйлеу тілі мен адвокаттың

сөйлеу тілінде, мұғалімнің сөзі мен жүргізушінің сөйлеуінде, ғалым мен кеңсе қызметкерінің сөйлеу тілінде де өзгешелік болады. Кәсібіне, мамандығына қарай сөйлеу тіліне енген ерекшеліктерді зерттеу үлкен ғылыми ізденісті қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі.

Бүгінгі қазақ тіл білімі тілдік бірліктердің фонетикалық, лексикологиялық және грамматикалық құрылымын синхрониялы және диахрониялы негізде жүйеледі. Ендігі бағдар Сөздің лебіндегі мағынасы мен мәнін зерделеу. Ғылыми білімінің дамуы тіл ғылымының жағдайымен, дамуымен тығыз байланысты, өйткені ғылыми білім Сөзбен жеткізіледі, айтылады, дәлелденеді. Тіл – әлемді танудың белгілі бір дәрежедегі көрінісі ғана емес, оның құралы да.

Қазіргі уақытта тіл мен лебіз, тіл мен ойлау мәселесі жалпыадамзаттық деңгейде де, жеке бастың мәселесі ретінде үлкен ғылыми мәселеге айналған. Әлеуметтік өмірдің күрделілігі нәтижесінде жеке адамдардың арасындағы қатынас та, жалпы қатынастың да сипаты өзгерген. Кешегі үй есігін құлыптауды, ішінен іліп алуды білмейтін қазақ баласы бүгінде жан-жағынан тұмшаланған, жабылған. Бір-бірінен алшақтау, жатсыну бар. Қазір сөйлеу азайып, жазу мен тыңдау, қарау (теледидар, компьютер) көбейген тұс қой.

Ұлы Абайдың өз заманына қарап:

Өленді айтпақ түгіл, ұға алмайсың,
Айтсаң да үдесінен шыға алмайсың, –

дегенінің заманы енді келген сыңайлы. Қоғамда жеңіл әуен, жеңілтек мінез, жел сөз – сәнге айналуға. Рухани өмірде әртүрлі мәдениеттердің бір-біріне әсер етуі қоғамдық сана типтерінің арасындағы байланысты қиындатты.

Лебіз туралы ғылым лебізден бөлек бола алмайды. Барлық уақытта тіл де, лебіз де түсінісудің шарты ретінде қабылданды, классикалық философияда тілдің объективті болмыстағы

мүмкіндіктері мен ұсынымы негізгі мәселе ретінде талданса, классикалық емес философияда адам санасы мен болмыстағы тілдің мәртебесі қарастырылды. Қазіргі постмодернистік философияда мәтін мәселесі мен тілдік референция алдыңғы орынға шықты. Енді негізгі мәселе тілдің объективті білім мазмұнымен сәйкес келуі емес, тілдің әлем бейнесін таңбалауының мәні, мәтіннің болмысты түсіндіруі негізгі мәселе ретінде көтерілді.

Философияда «түсінік» туралы мәселе феноменологтер мен герменевтиктер зерттеулерінде, М. Хайдеггер мен Г. Гадамар еңбектерінде зерделенді. Бұл зерттеулердің қазіргі әлемдік тіл білімі ғылымының да дамуына әсер еткені белгілі. Қазақ әдебиетінің теориясында бұл мәселеге барған бірлі-жарым зерттеулер бар болғанымен (Б. Майтанов), қазақ тіл білімінде әзірге сұрлеу салынған жоқ.

«Тіл – логика – шындық» әлемді танудың басты шеғарасын қалыптастырса, шындық болмысты танудан алған білім мен білікті лебіз-құрал арқылы жарыққа шығаруды жетілдіру үшін, қазіргі филологиялық білім беру жүйесін жетілдіруде істелетін қызметтер баршылық. Танымдық ақпараттарды жеткізу үшін бүгінгі қалыптасқан формальды тіл білімі тым жеткіліксіз екенін уақыт анықтап отыр. Осы ретте бүгінгі оқыту жүйесіне – тілдік тұлғаларды бөліп, жіктеп оқытудан гөрі, лебіндегі тілдік тұлғалардың мағынасын, мәнін, танымдық ерекшелігін, ұлттық таным мен ұлттық болмыс қалыптастырған ішкі уәжін терең таныстырудың, оқытудың маңызы ерекше деп білеміз. Қазақ тілін оқытуды концептуалды жетілдіру қажеттілігі бүгінгі тіл ғылымында орын алып отырған «тікелей аудармалық ғылымнан» айықтырады. Студенттер Қазақ сөзін бағалауға, ондағы танымдық ақпаратты тануға, ішкі мәнін барлауға дағдыланады. Сондықтан оқытудың жаңа жүйесіне сәйкес жаңа негізгі курстар мен элективті курстар қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті ғылыми-әдістемелік мәселесінің бірі деп санаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Абай. Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ: Өлеңдер. Поэмалар. Аудармалар. Қара сөздер. – Алматы, «Білім», 2010. – 304-бет
- 2 Алаштың тілдік мұрасы. –Астана, 2013. – 305-бет

Referenses

- 1 Abai. Maksatym – til ustartyp, oner shashpak: Olender. Poemalar. Aydarmalar. Kara sozder. – Almaty, «Bilim», 2010. – 304 p.
- 2 Alashtyn tildik murasy. –Astana, 2013. – 305 p.